

Оптимізація доступу до рукописних і книжкових пам'яток: превентивні заходи зі збереження та оцифрування

Мета круглого столу «**Оптимізація доступу до рукописних і книжкових пам'яток: превентивні заходи зі збереження та оцифрування**», який відбувся 7 жовтня 2009 р. полягала у визначенні шляхів оптимізації доступу до інформації з одночасним забезпеченням збереження оригіналів рукописних та книжкових пам'яток України. Головною тезою всіх доповідей, які виголошувалися на засіданні круглого столу, була думка про необхідність оптимального поєднання робіт з оцифрування рукописів та друкованих видань, і превентивних заходів щодо забезпечення збереження оригіналів цих документів.

У роботі круглого столу взяло участь більше 30 фахівців з питань збереження бібліотечних та архівних фондів України. Всього було заслухано 11 доповідей з питань упровадження превентивних заходів для забезпечення збереження рукописних та книжкових пам'яток та їх оцифрування.

Серед учасників зібрання були науковці та фахівці із Національної парламентської бібліотеки України (м. Київ), Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ), Харківської дер-

жавної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (м. Харків), Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського (м. Київ), Національної історичної бібліотеки України (м. Київ), Національної наукової медичної бібліотеки (м. Київ), Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного (м. Київ), Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків), а також спеціалісти Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Досвід роботи цих установ з оцифрування та отримані практичні результати можуть бути використані іншими бібліотеками, архівами та музеями.

На засіданні круглого столу обговорювалися пріоритетні напрями діяльності зі збереження рукописних і книжкових пам'яток, деякі аспекти збереження як оригіналів цінних та рідкісних видань, так і електронних документів, проблеми біозахисту від грибкових пошкоджень приміщень та фондів, питання практичного засто-

сування сучасних дезінфектантів для відновлення конструктивних складових документів, матеріалознавчі аспекти збереження унікальних та рідкісних видань у процесі підготовки та під час оцифрування. Присутні ознайомилися з сучасними технологіями та новими матеріалами для зміцнення паперу документів перед оцифруванням, а також з критеріями відбору книжкових пам'яток для першочергового оцифрування та ін.

Відкрила засідання круглого столу заст. ген. директора НБУВ, канд. іст. наук **Л. В. Муха**. Вона детально проаналізувала пріоритетні напрями діяльності з питань збереження рукописних та книжкових пам'яток, запропонувала учасникам круглого столу поділитися досвідом роботи відповідальних за збереження фондів бібліотек на сучасному етапі. Доповідачка підкреслила, що проблема забезпечення збереження фондів у бібліотеці може вирішуватися у двох паралельних напрямках. Перший – це забезпечення збереження оригіналів документів, які оцифровуються. Другий – забезпечення збереження електронного культурного надбання.

Л. В. Муха ознайомила учасників круглого столу зі стратегічним планом Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх» на 2008–2013 рр., розробленим Бюро Міжурядової ради Програми на основі результатів 5-ї сесії Ради, що відбулася у квітні 2008 р., і ухвалений 180-ю сесією Виконавчої ради ЮНЕСКО (документ 180 EX/15). У документі викладено мету та очікувані результати діяльності Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх» на період 2008–2013 рр., де визначається п'ять пріоритетів: «Інформація з метою розвитку»; «Інформаційна грамотність»; «Збереження інформації»; «Інформаційна етика» і «Доступність інформації». За підпрограмою «Збереження інформації», діяльність у цій пріоритетній галузі здійснюватиметься, насамперед, шляхом більш ретельного дотримання тих принципів та концепцій, на яких ґрунтується і програма «Пам'ять світу». Пошук, апробація та удосконалення нових, нетрадиційних для бібліотеки, методів і технологій – такі основні завдання фахівців зі збереження фондів на найближчий час. Також необхідні, зазначила доповідачка, координація співробітництва та розширення спільних досліджень фахівців Центру консервації і реставрації (ЦКР) НБУВ з науковцями НАН України. Вона поінформувала присутніх про Національну нараду за проектом МАГАТЕ RER8015 «Використання ядерних технологій для опису та збереження артефактів культурної спадщини в Європейському регіоні», яка відбулася 1–2 жовтня 2009 р. у Києві. Використання ядерних технологій у галузі консервації бібліотечних фондів – новий перспективний напрям спільної діяльності бібліотек, архівів і музеїв України, а також Міжнародної агенції з атомної енергетики (МАГАТЕ), Державного комітету ядерного регулювання України (ДКЯРУ), Національної академії наук України (НАНУ), Міністерства культури і туризму України та Національного науково-дослідного реставраційного центру України (ННДРЦУ).

Заст. ген. директора Національної наукової медичної бібліотеки України **Г. Г. Нежурбіда** та пров. бібліотекар Національної наукової медичної бібліотеки України **І. С. Дубова** виступили з доповіддю «Деякі аспекти збереження елек-

тронних документів медико-біологічної тематики». На основі аналізу традиційних підходів до збереження документів у бібліотеці доповідачі розглянули проблеми збереження електронних документів медико-біологічної тематики. Вони вважають, що на етапі надходження електронного документа до фондів повинен здійснюватися контроль цілісності та повноти документа, а також антивірусний контроль. При цьому електронний документ, що надходить до бібліотеки, вважається еталонним (контрольним), а його копії – робочими. Окреме зберігання еталонного та робочого примірників електронного документа підвищує надійність його збереження, вважають автори доповіді. На етапі надходження електронного документа бібліотека може переводити певні електронні документи, що надійшли до установи, у більш прийнятні для зберігання формати, наприклад у PDF-формат. Враховуючи розвиток інформаційних технологій, дедалі частіше для цих цілей бібліотеки використовують XML-формат. Збереження документів в альтернативних форматах підвищує вірогідність аутентичного відтворення документа в майбутньому, оскільки розвиток програмного забезпечення для кожної версії документа здійснюватиметься окремо, тож управління версіями також буде здійснюватися окремо, переконані доповідачі. Насамкінець, вони наголосили на необхідності інформування та активного сприяння створювачам електронних документів з боку бібліотек у справі використання методів, які сприятимуть довготерміновому збереженню цих документів.

З інтересом була вислухана доповідь адміністратора комп'ютерної мережі Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **О. М. Микитенка** «Організація технології оцифрування фонду рідкісних та цінних видань Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича». Доповідач розкрив основні переваги цифрових копій, організаційні та технічні аспекти створення цифрових копій, особливості надання цифрових копій користувачам, а також окреслив проблеми, що виникають під час створення цифрових копій. До організаційних аспектів створення цифрових копій автор відніс вибір та придбання обладнання для сканування, вибір та придбання обладнання для надійного збереження цифрових копій, технічне облаштування робочих місць оператора сканування, визначення формату та технології збереження цифрових копій, створення програмного забезпечення для представлення цифрових копій, навчання співробітників особливостей роботи з рідкісними та цінними документами. До технічних аспектів, названих доповідачем, належать: використання сканера орбітального типу, кольорового, з глибокою кольору 24 bit, роздільною здатністю 400 dpi, для документів формату A2 і більше; сервер збереження на основі апаратного RAID контролера ємністю від 2 tb з обов'язковою можливістю збільшення. О. М. Микитенко наголосив на необхідності гарантування безпеки оригіналом документів що скануються, шляхом облаштування робочого місця в окремій кімнаті з обмеженим доступом для сторонніх осіб та сейфом для зберігання раритетів, а також з мінімальним впливом зовнішнього освітлення. Автор підкреслив, що для збереження інформації

краще, коли кожна сторінка відображена в окремому графічному файлі зразка TIF, з достатніми відступами від меж тексту (більше 6 мм). У доповіді були названі також особливості надання цифрових копій користувачам через Інтернет, можливості попереднього перегляду зображення сторінки у зменшеному вигляді та з меншим обсягом, завантаження чи перегляду повного зображення сторінки, завантаження чи перегляду всього документа з задовільною для читання якістю зображення та пошуку документа за їх стандартизованими описами. До проблем, що виникають під час створення цифрових копій, доповідач відніс незадовільний фізичний стан документа, труднощі сканування великоформатних документів (карт, схем, таблиць та малюнків формату А1 і більше), мотивація співробітників до швидкого та якісного сканування. Автор відзначив, що для організації технології оцифрування фонду рідкісних та цінних видань Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича було використано досвід таких установ, як Всесвітня цифрова бібліотека, Колекція з європейської культури, Цифрова колекція рукописів, Австралійська рада та ін.

На необхідність вирішення питання зведення бібліотечних будівель, що дасть змогу значно оптимізувати завдання збереження фондів, звернула увагу присутніх круглого столу дир. Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного **Г. А. Войцехівська** у доповіді «До питання спорудження будівель бібліотек». Спорудження сучасних будівель, спеціально призначених для зберігання бібліотечних фондів, є першим етапом здійснення превентивних консерваційних заходів. Доповідачка зазначила, що у більшості профільних навчальних закладів України студентів не навчають проектувати такий тип громадських будівель, як бібліотеки. Не сприяє зведенню бібліотечних будівель також відсутність в Україні відповідної нормативної бази для розроблення проектної документації. На переконання авторки доповіді, вкрай важливим є створення позитивної думки громадськості щодо необхідності будівництва споруд спеціально для бібліотек в Україні. **Г. А. Войцехівська** запросила приєднатися до цієї акції всі вітчизняні бібліотеки. Вона репрезентувала також бібліографічний покажчик «Будівлі бібліотек: проектування, будівництво, реконструкція: бібліогр. покажч. / уклад.: **Г. А. Войцехівська**, **І. В. Войцехівська**, **С. М. Кайнова** / редкол.: **Г. А. Войцехівська** (відп. ред.), **Д. О. Мироненко**, **О. П. Пацеля**, **Н. В. Ракович**; наук. консультант **Н. М. Рондель-Пермінова**; ДНАББ ім. **В. Г. Заболотного**) (К., 2008), наукова цінність якого полягає в тому, що це видання є результатом першого та єдиного в Україні дослідження світового досвіду проектування та будівництва однієї з найважливіших інформаційних громадських споруд – будівлі бібліотеки.

У доповіді зав. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ д-ра іст. наук **Г. І. Ковальчук** «Критерії відбору книжкових пам'яток для першочергового оцифрування» висвітлено основні підходи, за якими відбираються друки для першочергового створення електронних копій. Доповідачка наголосила, що ці критерії відомі і добре обґрунтовані. Насамперед, береться до уваги

актуальність тематики для сьогоднішніх споживачів (потреба зробити текст доступним одразу значній кількості користувачів через мережу), загрозливий фізичний стан примірника, з метою зафіксувати інформацію на ньому, надати доступ до копії і вилучити оригінал з обігу, законсервувати його. Ці основні підходи єдині як для сучасних масових видань, так і для книжкових пам'яток, переважно рідкісних і цінних видань. Далі вона детально зупинилася на тих пріоритетах, які обрав відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ. Вирішено було не просто виготовляти поодинокі цифрові копії, а формувати тематичні електронні колекції. Найпершою такою колекцією стало формування електронного зібрання початківських стародруків. Серед наступних електронних колекцій, які плануються створити, **Г. І. Ковальчук** назвала такі: твори українських теологів-філософів XVII–XVIII ст., геральдично-генеалогічні видання шляхетських родів Речі Посполитої XVII–XIX ст., прижиттєві видання класиків української і російської літератури, перлини українських стародруків, стародруки природничої та технічної тематики, колекція **Е. Фальц-Фейна**, шедеври книжкового мистецтва, листівки періоду визвольних змагань, європейські першодруки.

Про актуальні питання паспортизації бібліотечних колекцій і зібрань йшлося у доповіді зав. відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. **В. Г. Короленка**, д-ра філол. наук **І. Я. Лосієвського** «Паспортизація бібліотечних колекцій та зібрань у системі обліково-охоронних заходів». Доповідач проаналізував традиційний комплекс заходів і відповідних форм обліку, контролю за наявністю та фізичним станом фондів. До обов'язкових заходів відносяться: ведення книг сумарного обліку, інвентарних книг, регулярні перевірки наявності та фізичного стану фондів як фронтальні, так і вибіркові. Паспортизація, на думку автора, визначається як перший етап облікової фондової роботи – на рівні колекцій і зібрань. Водночас паспорт містить наукову інформацію про бібліотечну колекцію чи зібрання. Крім того, у доповіді розглянуто різні моделі паспортів бібліотечних колекцій та зібрань, які пропонуються фахівцями бібліотечної справи, їх структурні варіанти та охарактеризовано інші підходи до паспортизації. Доповідач відзначив, що у Харківській державній науковій бібліотеці ім. **В. Г. Короленка** першими було складено паспорти колекцій прижиттєвих видань творів **Шевченка**, **Пушкіна** та **Міцкевича**. Він навіть фрагмент паспорта однієї з цих колекцій – обліково-охоронного документа, що має дворівневу структуру: першу частину збудовано за принципом загального обліку фондового комплексу, другу – у формі таблиці, за принципом поодиночного обліку. Дані паспортної системи бібліотечних зібрань та колекцій, переконаний **І. Я. Лосієвський**, можуть використовуватися в інформаційно-бібліографічній та науковій роботі бібліотеки, при обслуговуванні користувачів-дослідників, при рекаталогізації, а також з метою удосконалення системи захисних режимів, заходів зі збереження інформації про колекції та зібрання.

Про необхідність створення електронних версій видань громадянського друку XVIII–XIX ст. для забезпечен-

ня їх збереження йшлося у виступі мол. наук співробітника відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ **Г. С. Губко** «Оптимізація доступу до наукових видань громадянського друку XVIII–XIX ст. через створення електронного каталогу і цифрових копій раритетів». Демонструючи конволюти різноформатних видань громадянського друку XVIII–XIX ст., доповідачка переконливо довела, що для розширення доступу до таких примірників, з одночасним мінімальним читацьким навантаженням, необхідно надавати користувачам копії. Крім того, вона зазначила, що необхідна також електронна версія каталогу, яку сьогодні можна зробити завдяки впровадженню в НБУВ системи «ІРБІС64».

Із завданнями збереження матеріальної основи, зокрема, й конструкції документа загалом, у процесі підготовки його до оцифрування ознайомив учасників круглого столу зав. відділу наукових технологій збереження фондів НБУВ, канд. тех. наук **М. М. Омельченко** у доповіді «Збереження бібліотечного документа при підготовці його до оцифрування». Він зауважив, що для забезпечення отримання якісної цифрової копії з документа на паперовому носіїві інформації часто перед його оцифруванням необхідно виконати спеціальні операції, а саме, провести санітарно-гігієнічну обробку оригіналу, стабілізацію матеріальної основи, а при потребі – й реставрацію. Після закінчення процесу оцифрування матеріальна основа документа повинна пройти стабілізаційний період, необхідний для забезпечення рівновісної вологості в аркуші паперу та книжки в цілому. Дуже важливо, підкреслив доповідач, забезпечити витримку такого паперового оригіналу документа в певній ізоляційній кімнаті мінімум 14 днів, до його повернення на місце постійного зберігання.

На засіданні круглого столу йшлося про сучасні технології зміцнення документів на папері та нові відновлювальні для них матеріали, до яких вдаються фахівці перед оцифруванням. Наук. співробітник відділу наукових технологій збереження фондів НБУВ **Л. П. Загока** у доповіді «Сучасні технології та нові матеріали для зміцнення паперу документів перед оцифруванням» детально розповіла про зміцнювальні технології, які часто застосовуються перед оцифруванням з метою стабілізації ослабленої матеріальної основи документа, що вкрай необхідно, враховуючи дію механічного чинника. Таким чином, стандартом з консервації бібліотечних фондів термін «зміцнення» визначається як «підвищення механічної міцності документа», що досягається декількома способами. Зміцнення просочуванням реалізується введенням речовин у рідкому стані; імпрегнування – просочування розчином чи розплавом полімерного матеріалу; нашарування – з'єднання з аркушевим реставраційним матеріалом і дублювання – нашарування аркушевого реставраційного матеріалу на ту частину документа, яка не має зображення чи тексту; ламінування – нашарування плівкового або нетканого реставраційного матеріалу на документ пресуванням під дією температури чи іншим способом, який забезпечує достатнє з'єднання. Доповідачка наголосила, що в аспекті оптимізації фактичного фізичного стану ослабленої матеріальної основи документа, нейтралізацію надмірної кислотності масо-

вими та індивідуальними методами можна розглядати як непрямий спосіб зміцнення. Адже метою нейтралізації є уповільнення процесів хімічної деструкції та окислення паперу, які зазвичай і призводять до механічної руйнації документа. Отже, документи, які пройшли нейтралізацію, мають значно триваліший термін використання, підсумувала автор доповіді.

Ст. наук. співробітник, д-р мед. наук НБУВ, **О. В. Сурмашева** у доповіді «Апробація нових дезінфектантів для відновлення конструктивних складових документів», підготовленої у співавторстві з пров. інженером-хіміком відділу наукових технологій збереження фондів НБУВ **Л. М. Волосатих**, розповіла про фізичні та хімічні методи дезінфекції. Вона звернула увагу на те, що різноманітні хімічні речовини (дезінфектанти) не завжди мають достатні фунгіцидні властивості. Крім того, вони негативно впливають на матеріальну основу документа – папір, зменшуючи рН та механічні показники. Це є основною складністю під час застосування для обробки ураженого паперу великої кількості відомих дезінфектантів (Септодор, Гембар, Дезефект, Вітасепт та ін.), які дозволено використовувати в Україні, застерегла доповідачка. На сьогодні дезінфектант «Метатін», рекомендований ГОСТ 7.50–2002 «Консервація документів. Общие требования», не зареєстрований у переліку дезінфікаційних засобів, які внесено до реєстра Міністерства охорони здоров'я України, отож не може застосовуватися в Україні. У зв'язку з цим в НБУВ постійно ведеться робота з підбору ефективних, сучасних та дозволених до застосування дезінфікаційних засобів. До перспективних серед них слід віднести катіоноактивні полімерні сполуки – похідні гуанідину, такі як «Полідез» вітчизняного виробництва, який досліджено на модельних зразках у НБУВ. Похідні гуанідину характеризуються бактерицидною та фунгіцидною активністю, тому прикладні дослідження з використання цього засобу для дезінфекції конструктивних складових уражених документів доцільно продовжити, підкреслила доповідачка.

Практичним аспектам використання сучасних приладів для підтримання та контролю нормативних режимів зберігання фондів присвятила своє повідомлення гол. бібліотекар НБУВ **Т. В. Крікова** «Забезпечення нормативних режимів зберігання фондів з використанням цифрових приладів для їх контролю – основна складова превентивних заходів зі збереження рукописних та книжкових пам'яток». Для здійснення контролю температури та відносної вологості повітря у фондосховищах відповідно до ГОСТ 7.50-2002 «Консервація документів. Общие требования» рекомендовано використовувати такі контрольно-вимірюючі прилади: термометр-гігрометр зразка ART 06 912 (Швеція); термогігрометри зразка ІВА-6А та ІВА-6Б (Росія); термогігрограф універсальний (з круглим барабаном) та термогігрометр TES-TO-601 (Німеччина). Книгосховища НБУВ, повідомила доповідачка, вже оснащуються сучасними електронними контрольно-вимірювальними приладами температури та відносної вологості повітря зразка ДТ-3. Тут впроваджується моніторинг температурно-вологісного режиму через систему автоматизації бібліотек «ІРБІС64».

Учасники круглого столу взяли активну участь в обговоренні порушених питань та підтримали проект Рекомендацій міжнародної наукової конференції.

Особливу увагу учасники круглого столу звернули на необхідність оптимального поєднання роботи з оцифрування раритетних видань, рукописних пам'яток України із задіянням сучасного обладнання для сканування з метою забезпечення збереження цифрових копій і оригіналів документів. Ефективним є також пошук і впрова-

дження як сучасних технологій, так і традиційних превентивних заходів, для зберігання документів на паперових носіях. На сьогоднішній день ці питання є головним завданням для фахівців у галузі збереження фондів.

Л. Муха,
заст. генерального директора НБУВ, канд. іст. наук
Л. Затока,
наук. співробітник НБУВ